

Пищемуха В. Г.

*кандидат історичних наук, доцент кафедри загальногуманітарних дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету*

ДО ПИТАННЯ МІЖНАРОДНОГО УЗГОДЖЕННЯ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ)

Становлення історії як учбової дисципліни в сучасному її розумінні пов'язане з декількома загальноєвропейськими явищами ХІХ ст. По-перше, це активне формування національних держав та національної самосвідомості, що обумовило зростання ролі історії як фактора внутрішньої консолідації і засобу ідеологічного забезпечення міжнародних зносин. Певна сталість державних кордонів та етнічного складу населення мали одним з своїх наслідків можливість створення досить стабільної національно-державної історії.

По-друге, це демократизація різних сторін суспільного життя, яка виявила себе і в сфері народної освіти, коли історія із елітарного інструменту вирошення майбутніх монархів та державних діячів, із знаряддя морального виховання на епізодичних історичних прикладах або просто засобу задоволення природної людської цікавості перетворилася в засіб масового формування свідомих громадян.

ХХ ст. одержало в спадок від попередньої епохи учбову дисципліну з величезним потенціалом впливу на свідомість людини, досить релятивну, як сама історична наука, дуже чутливу до суспільних настроїв, прагнень, оман, дуже залежну від державного втручання.

Парадоксальність розвитку історичної науки в ХІХ ст. полягала в тому, що, з одного боку, вона прагнула стати дійсно наукою в постановці завдань і використанні методів, характерних для будь-якої природничої науки. Зокрема, це знайшло свій прояв в прагненні зробити її наукою про закони історичного розвитку, в суворо критичному підході до вивчення джерел, в позбавленні ідеологічних впливів. Філософія позитивізму, зокрема ідеї О. Конта, який мав намір довести існування таких же певних законів розвитку людського суспільства, як і закони падіння каменю, були сприйняті багатьма істориками як програма наукових досліджень. Найбільш чітко це прагнення було висловлено англійцем Т.Г. Боклем в його видатній за задумом праці «Історія цивілізації в Англії», якій він присвятив всі сили і саме життя: «Ми повинні прийти до тієї думки, що дії людей ... повинні носити характер одноманітності, тобто, що зовсім однакові причини постійно ведуть до зовсім однакових наслідків» [1, с. 14-15].

Але з другого боку, історія занадто часто отожнювалась з новою національною свідомістю. Так, відомі в той час французькі історики П. Ланглуа і Ш. Сеньобос із задоволенням констатували: «Було б нелогічно вилучати з однієї і тієї ж науки протиріччя застосування в залежності від різних країн і партій; це означало б запрошувати кожний

народ спотворювати, якщо не деформувати, історію в вигідному для нього сенсі. Тепер розуміють, що значення будь-якої науки в з'ясуванні істини, і від історії вимагають тільки істини». Та поряд з цим вони змушені були визнати: «Все-таки на запитання, поставлене в червні 1897 р. кандидатом на ступінь бакалавра: «Чому служить викладання історії?» 80 на 100 кандидатів відповіли коротко: «Для збудження патріотизму» [2, с. 261].

Типовим зразком свідомого визнання ідеологічної заангажованості історії може бути фрагмент з книги Е. Дрю, професора історії Орлеанського ліцею: «Франція, знівечена невилковним каліцтвом, залишається назавжди розбитою, її міжнародний престиж жорстоко вражений і її володінню всюди загрожує гегемонія германських рас. Завжди повернута до Вогезького проходу, вона зберігає надію на помсту і напружує для цього всі свої сили, вона виховує свою молодь на ідеї «зворотного завоювання» і робить все, щоб французька армія не забула про цю поразку і сподівалась, в кінці кінців, здобути перемогу» [3, с. 8].

Звичайно, підручник історії в ті часи, перед першою світовою війною, а тим більше зараз, був не єдиним каналом впливу на історичну свідомість молоді. Відомий в свій час французький історик Анрі Бруншвіг, який провів дитинство в окупованій Ельзас-Лотарингії, пригадував в 1950 р.: «Перш ніж я навчився читати, я знав, що «французьке» означає добре, а «німецьке» — погано. Я пам'ятаю, як моя бабуся одного дня переглянула німецький підручник з історії і при цьому обурено вигукнула: «Вони украли Карла Великого!» [4, с. 7]. В даному випадку ця фраза означала лише те, що німці використали Карла Великого, який з точки зору бабусі був французом, для свого історичного самоствердження.

Не історики були винні в розв'язанні Першої світової війни, але їх професійне сумління було гостро вражене, а сама історія стала об'єктом нищівної критики. Досить згадати виступи таких інтелектуальних авторитетів в 20-30-х рр., як П. Валері та Г. Уеллс. Перший, член Французької Академії, який посів в ній місце померлого А. Франса, блискучий поет і есеїст, видав в 1931 р. книгу «Погляди на сучасний світ». Для когось вона може здатися актом песимізму та розпачу, щось на зразок «Сутінок Європи» О. Шпенглера, але все ж таки, здається, це був перш за все заклик зрозуміти новий стан речей в ХХ ст., коли «поведінка сучасного людського світу більше ніскільки не відповідає попередній історичній геометрії і політичній механіці» [5, с. 67]. Серед чинників, які заважають модернізації світосприйняття,

новому плину життя, може бути й історія, від зростаючого тягара якої, за висловом Ф. Ніцше, людина повинна вміти звільнитися. Тому, враховуючи стан історичної науки та її місце в суспільстві перед першою світовою війною, ми можемо трактувати наступні слова П. Валері не як вирок, а як виклик історії: «Історія є найбільш шкідливим продуктом, який випрацьовує хімія інтелекту... Вона змушує мріяти, вона п'янить народи, породжує в них оманливі спогади, поглиблює їх рефлексії, непокоїть їх старовинні рани, заважає їх спокою, викликає манію величності або манію переслідування і робить нації жовчними, зарозумілими, нетерпимими і гоноровитими.

Історія виправдовує все, що завгодно. Вона нічому не вчить, бо містить в собі все і дає приклади всьому» [6, с. 63].

Великий резонанс в суспільстві викликала також критика на адресу історії з боку Г. Уелса. Він вважав, що націоналізм, як головна причина світової війни, був штучно виплеканий хибним викладанням історії. В низці своїх праць 20-30-х рр. він висловлює багато слушних міркувань з приводу змін у викладанні історії, які пізніше будуть втілені в практику, але водночас схиляється до утопічних крайнощів: «Стара історія у відповідності з своєю природою не може служити засадам ідеології загального миру. Вона в корені ворожа їй. Вона веде боротьбу за застарілі вигадки про могутню Британію або Німеччину, про святу Росію або Ізраїль... Треба, щоб у всіх школах земної кулі викладали однакову світову історію — зовсім так, як викладають однакову хімію та біологію» [7, с. 424].

Бажання радикальних змін у викладанні історії опанувало і великий загал її викладачів. Найбільш показовою була ситуація, що склалася у Франції, де цьому сприяв ряд факторів: сильні традиції пацифістського руху, вплив демократичних кіл і їх боротьба з присутністю католицької церкви в системі народної освіти, нарешті, природне бажання французів зберегти плоди своєї перемоги, свою безпеку, а отже, і загальний мир в Європі. На конгресі профспілки французьких вчителів в 1926 р. було названо 26 підручників з історії, які прославляли війну та виховували дітей в дусі недовіри, зневаги і ненависті до колишніх або потенційних ворогів Франції. Було також проголошено заклик до всіх французьких вчителів бойкотувати ці підручники. Протягом наступних двох років 78 тис. вчителів повернули видавцям вказані підручники і примусили замінити їх новими. Цей факт дав змогу французькому міністру освіти на конференції по роззброєнню 1932 р. в Женеві гордо заявити, що було достатньо колективних кроків вчителів, щоб звільнити підручники від всього того, що містило ворожі почуття проти інших народів [8, с. 14].

Подібна тенденція одержала в 20-ті рр. загальноєвропейський вимір. Коли в 1927 р. за французькою ініціативою було засновано Міжнародне об'єднання союзів вчителів, в його програмі була зазначена мета: «Пропаганда ідеї виховання дітей і молоді, націленого на взаєморозуміння між народами, повагу до людської гідності та практики прав людини» [9, с. 8].

Надії 20-х років на мир і спокій змінилися європейським хаосом 30-х, Другою світовою війною. Після її закінчення, коли Європа лежала в руїнах, була розколота і опинилася під гегемонією двох наддержав, здавалося, що її шанси втрачені назавжди, що кров, страждання і образи, які знову пролягли між її народами, не дозволять їм прийти до порозуміння.

В тих умовах, крім так званих «об'єктивних обставин», потрібні були воля, мудрість, працездатність дуже багатьох людей, щоб знову відкрити перед Європою, як цілісністю, нові перспективи. Такі люди, як Ш. де Голль, У. Черчилль, К. Аденауер, А. де Гаспері, Ж. Моне, Р. Шуман та інші здійснили справжній політичний подвиг, піднявшись над історичним фатумом Європи і не повторивши помилок, які були зроблені після закінчення Першої світової війни.

В тій великій справі, яка розпочалася під їх проводом в післявоєнній Європі, взяли участь мільйони людей, серед яких помітне місце зайняли викладачі історії.

Вони починали не з пустого місця, спогади про передвоєнну співпрацю мали деяке значення. Але головним чинником того вражаючого процесу, який розпочався в другій половині 40-х років, було переосмислення змісту історії та її ролі в суспільстві. Наприклад, в Німеччині історики пішли шляхом глибокого аналізу головних напрямків національної історичної думки XIX-XX ст.ст., критичного осмислення історії своєї країни. Визначне місце в цьому процесі зайняв видатний німецький історик Г. Ріттер, який став ініціатором створення в 1948 р. Союзу істориків Німеччини. Його книга «Європа і німецьке питання» (1948 р.), а також праця Ф. Майнеке «Німецька катастрофа» (1946 р.) відіграли значну роль в еволюції історичного мислення німецьких істориків, сприяли формуванню духовних засад їх співпраці з істориками інших країн.

Післявоєнне співробітництво вчених та вчителів країн Західної Європи в справі викладання історії почалося на двусторонніх і загальноєвропейському рівнях. В першому випадку воно було започатковане в 1949-1950 рр. німецько-французькою та англійсько-німецькою зустрічами викладачів історії. Їх мета полягала в тому, щоб вийти за межі занадто вузьких рамок національної історії і під знаком та в інтересах зближення між європейськими державами почати вивчати історію з європейської точки зору. Вже через 2-3 роки в цей процес включилася більшість західноєвропейських країн, Югославія, США, Японія і навіть Індонезія. За якихось півтора десятка років відбулося, мабуть, біля сотні таких зустрічей, бесід, конференцій. Їх зміст полягав, головним чином, в обговоренні проблемних питань історії двусторонніх відносин, в порівнянні того, як вони висвітлені в підручниках та у випрацьованих рекомендаціях відносно перегляду цих підручників. Крім того, через національні союзи, асоціації викладачів матеріали цих обговорень могли бути негайно використані в навчальному процесі.

Аналізуючи це непересічне явище, можна зробити деякі узагальнення. По-перше, самими активними

були контакти між німецькими викладачами, з одного боку, французькими та англійськими — з іншого. Це пояснюється як найбільш складною історією відносин між цими країнами, так і дуже міцними стереотипами сприймання один одного.

По-друге, лише представники Німеччини неодноразово зустрічалися майже з усіма учасниками діалогу. Цим німецькі історики, спираючись на підтримку своїх колег, сприяли поступовій зміні образу Німеччини в Європі, шукали рішення проблемних питань викладання німецької історії по всьому її периметру.

По-третє, крім означених напрямків історичної напруги в Європі, було багато інших. По більшості з них відбувся пошук прийнятих рішень в інтересах модернізації викладання історії. Причому, розглядалися питання не лише сучасної історії, а й Нового часу та Середньовіччя. Наприклад, іспанські вчителі зустрілися з бельгійськими і французькими, італійські з югославськими, бельгійські з норвезькими тощо.

В наш час професійне спілкування європейських викладачів історії на неурядовому рівні здійснюється значною мірою в рамках створеної в 1993 р. Європейської асоціації вчителів історії — Євроклю. Основними напрямками роботи цієї організації є посилення позицій історичної освіти і забезпечення інтелектуальної свободи викладачів, посилення у викладанні історії європейського принципу, обмін інформацією про викладання історії, організація дискусій по проблемних питаннях історії тощо.

Іншим напрямком роботи по удосконаленню історичної освіти є міжнародні конференції, що їх організує Рада Європи в особі своїх спеціалізованих підрозділів, починаючи з 1953 р. Тут вже розглядаються навчально-історичні проблеми загальноєвропейського значення, як-от: «Європейська ідея в викладанні історії» (1953 р.), «Фактори консолідації та роз'єднання різних світів та європейської цивілізації» (1954 р.), «Єдність і протилежності в європейській історії XVII-XVIII сторіч» (1956 р.), «Взаєморозуміння і викладання європейської історії: виклики, проблеми і стратегія» (Прага, 1995 р.) та інші проблеми.

В останні два десятиріччя Рада Європи та Євроклю намагаються сприяти розвитку історичної освіти в країнах колишнього СРСР і Східної Європи.

Формування нових підходів до викладання історії в Європі після Другої світової війни є показовою складовою частиною загальної історії нашого континенту. При цьому треба бачити не лише безпосередні практичні результати роботи в сфері освіти, але й належним чином оцінити історичний внесок того покоління європейців, яке створило в той час умови подальшого розвитку європейської цивілізації. Дуже слушною в цьому відношенні є думка А. Камю, висловлена ним в своїй промові 10 грудня 1957 р. в зв'язку з одержанням Нобелівської премії з літератури: «Кожному поколінню притаманно вважати себе покликаним переробити світ. Мое, проте, вже знає, що світ воно не переробить. Але його задача, може бути, більш значна. Вона полягає в тому, щоб

перешкодити світу зникнути. Одержавши в спадок занедужавшу історію, епоху занепаду революцій, смерті богів, оскаженілої техніки та вичерпаних ідеологій... це покоління повинно було, спираючись на одну лише неможливість змиритися з тим, що відбувається, хоч частково поновити в собі і навколо себе те, що надає гідність життю і смерті. Перед загрозою загибелі світу, який наші великі інквізитори можуть в будь-яку хвилину перетворити в царство смерті, воно розуміє, що йому належить в божевільному бігові з часом відродити між народами мир, який ні для кого не був би рабством, примирити знову працю і культуру і заново звести міст згоди між людьми» [10, с. 175].

Сьогодні чи не головним напрямком викладання історії в багатьох країнах Європи є прагнення органічного поєднання місцевої, національної, європейської та світової історій. При цьому історія залишається інструментом розбудови національної свідомості, але весь час має місце чітке бачення тієї межі, яка відділяє національну історію від націоналістичної. Ось як, наприклад, розрізняються ці два варіанти історії в доповіді комісії по культурі та вихованню Парламентської Асамблеї Ради Європи: «Проблема з'являється, коли ми переносимо національну історію в націоналістичну, що відбувається дуже часто. Історія стає тоді пропагандою і агітацією. Тоді як національна історія досліджує об'єднуючі елементи для пояснення свого існування, націоналістична історія доводить патріотичні цінності, загострює епічні та міфологічні аспекти і «національні» риси. Вона підкреслює відмінності з сусідніми країнами, звеличує одноманітність, приховує історію регіонів та меншин і завжди визначається відношенням до зовнішніх ворогів» [11, с. 17].

Гармонізація історії — це складна і суперечлива справа, адже те, що являє для однієї країни позитивну і героїчну пам'ять, в іншій може розцінюватися як трагедія. А пошук взаємоприйнятних інтерпретацій, які задовольнили б усі сторони, може обернутися порушенням історичної істини і створенням спрощеного пацифістського бачення суворих історичних реальностей. В результаті відбудеться лише зміна ідеологічних впливів на історію: національну ідеологію замінити загальноєвропейська.

Взагалі, використання чужого досвіду — це завжди проблема поєднання і узгодження різних цінностей, стереотипів, досвідів, які не можуть бути механічно пересажені від одного організму до іншого. Наша історія має занадто багато прикладів такої волонтаристської трансплантації, яка часто-густо давала негативні наслідки і лише дискредитувала розумні ідеї. Як радив Ш. Монтеск'є, треба виводити «дух законів» із «духу народів», який формується протягом довгого історичного розвитку, а не навпаки. Тобто, треба здійснювати зміни, пристосовані до даних конкретних умов, а не підлаштовувати реальне життя під розумові імперативи.

Саме цьому вчить досвід Західної Європи після Другої світової війни в справі викладання історії. Поступово, використовуючи попередній як позитивний, так і негативний досвід, вона крок за кроком,

поєднуючи зусилля держави та суспільства, створила нині існуючу систему викладання. На жаль, нам завжди бракує цієї продуманої послідовності.

Не менш повчальною є також визначеність західноєвропейських пріоритетів в історичній освіті, наполегливе прагнення органічно поєднати формування національної самосвідомості з європейською ідеєю, забезпечити як інтереси держави, так і розвиток індивідуального світосприйняття особистості тощо. В останньому випадку мова йде про те, що зазначив ще в 1789 р. Ф. Шіллер в своїй вступній лекції перед студентами Йенського університету: «Привчаючи людину розглядати себе у зв'язку з усім її минулим і готуючи її до висновків у відношенні до майбутнього, вивчення історії стирає кордони між народженням і смертю, котрі замикають в такі тісні і такі гнітучі межі індивідуальне людське життя, і своєю оптичною ілюзією подовжують його коротке існування до нескінченності, роблячи непомітним перехід від індивідууму до роду» [12, с. 27]. Саме орієнтація історії на людину як головний об'єкт пізнання і остаточну мету історичної освіти — це, мабуть, найбільш складна її проблема, обтяжена в нашому випадку застарілою інерцією етатичного минулого.

Нарешті, ще одне загальне міркування, яке випливає зі знайомства з досвідом викладання історії в Західній Європі. Ми добре знаємо, що між історією та сучасністю існує тісний зв'язок: до деякої міри всяка історія є сучасна історія і кожне покоління переписує історію заново. Зокрема, люди завжди стикаються зі спокусою використати історію як поле сучасних їм політичних та ідеологічних битв. Ще жодне суспільство не подолало внутрішніх конфліктів і не досягло повної гармонії — це недосяжна мрія, та можна з впевненістю сказати, що відмова від маніпулювання історією та від ідеологічного тиску на процес її викладання можливі. Це одна з рис суспільної зрілості та показник ступеню консолідації народу.

Література

1. Бокль Т.Г. История цивилизации в Англии / Т.Г. Бокль. — Т. 1. — СПб, 1864.
2. Ланглуа и Сеньобос. Введение в изучение истории / Ланглуа и Сеньобос. СПб, 1899.
3. Дрио Э. История Европы в конце XIX века / Э. Дрио. СПб, 1901.

4. Schüddekopf O.-E. Zwanzig Jahre Westeuropäischer Schulgeschichtsbuchrevision. 1945-1965. Tatsachen und Probleme. — Braunschweig, 1965.

5. Valéry P. Regards sur le monde actuel / Valéry P. — Paris, 1931.

6. Ibid.

7. Уэллс Г. Докладом «Яд, именуемый историей» путешественник снова вызывает на спор своих давних друзей-педагогов / Г. Уэллс. — Собр. соч. в 15 тт. — Т. 15. — М., 1964.

8. Schüddekopf O.-E. Op.cit.

9. Ibid.

10. Камю А. Творчество и свобода / А. Камю. — М., 1990.

11. Rapport de la commission de la culture et de l'éducation Assemblée parlementaire Conseil de l'Europe sur l'apprentissage de l'histoire en Europe, 22 décembre 1995. Doc. 7446.

12. Шиллер Ф. В чем состоит изучение мировой истории и какова цель этого изучения / Ф. Шиллер. — Соч. в 7 тт. — Т. 4. — М., 1956.

Пищемуха В. Г. К вопросу международного согласования преподавания истории (на материалах Западной Европы). — Статья.

Аннотация. В связи с дискутируемой в украинском обществе идеей написания совместно с Россией учебника истории автор предлагает обратиться к опыту стран Западной Европы. В статье показана длительность и взвешенный характер этой деятельности, самое активное участие в ней исторической общественности, отсутствие государственного давления в сфере политики исторической памяти.

Ключевые слова: история, учебник, политика, нация.

Pischemukha V. G. The problem of international agreement on teaching History (the experience of Western Europe). — Article.

Summary. With reference to the idea of making the concerted Russian-Ukrainian students-book in History being discussed in Ukrainian society, the author of the article suggests appealing to the experience of Western Europe. The article shows durative and considered character of such activity, reveals the importance of the public's participation in it without governmental suppression in the field of historic memory.

Keywords: history, manual, policy, nation.